

ISSN 0027-8084
UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXVIII/1–4

БЕОГРАД
2007

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКЕ РЕЧЕНИЦА С ВЕЗНИЦИМА *КАД*, *ДОК* И *ЧИМ**

У раду се анализира понашање зависнослужених реченица с везницима *кад*, *док* (кад је његово значење слично значењу везника *кад*) и *чим* и обликом потенцијала у предикату управне и зависне клаузе. Циљ рада јесте да се утврди како се у таквим реченицама понаша облик потенцијала и има ли и каквих разлика у том погледу међу реченицама у зависности од тога који је од ових везника у њима.

Кључне ријечи и изрази: савремени српски језик, зависнослужена реченица, предикат, потенцијал, везници *кад*, *док* и *чим*.

Познато је да је потенцијал глаголски облик који у одговарајућим ситуацијама може да служи за овремењавање глаголске радње. То је у нашој научној и стручној литератури одавно забиљежено. Ради се о употреби овога примарно модалног глаголског облика за исказивање прошлих понављаних радњи. О томе Михаило Стевановић у својој великој синтакси каже следеће: „Каткада се у реченицама с предикатима и протазе и аподозе у облику потенцијала означавају радње које су се у прошлости понављале, вршиле се по неком утврђеном реду, као у примерима: *Када бих насмејан изашао* од жена, дочекали би ме попови и таште. (...) *Чим* би изишли из механцијске радње, он би дизгине пружи Вукашину. (...) *Овим* се обликом тада износи већ реализована радња, а то значи да такве радње нису модалне нити садрже икакве условне нијансе, већ се њима означавају радње које су се у прошлости понављале више пута. То управо имамо у случајевима као што су: (...) *За* летњих месеци *скупили* би се по три четири девојке које су везле или плеле. *Дефосе* је пролазио често поред тих девојака. *Оне* би тада још дубље *погнуле* главе, *песма* би им се *замрсила* и *искидала*. *Младић* би се често *загледао* у девојке. (...) Како је дошло до тога да се облик глаголског начина не употребљава више у функцији модуса, већ темпорално у релативној квалитативној служби — посебно је питање, на које није још дат одговор. Јасно је само из контекста да се ту облик једног глаголског начина не употребљава у својој модалној си-

* Рад је настао у оквиру пројекта 148002 *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

туацији, и да не значи став говорног лица у одређено време, нити пак нереализовану радњу, већ ону која се у прошлости више пута реализовала по утврђеном реду, по навици. И то облику потенцијала овде даје карактер квалификативног облика¹. Милка Ивић је изнијела мишљење да је облик потенцијала у једном случају једини способан да искаже у српском језику прошлу радњу. То је случај кад је потребно исказати прошлу понављану радњу: „Самосвојност инвентара нереференцијално употребљених глаголских облика за исказивање прошлости језици обезбеђују на разне начине: усвајањем неког обличког решења које не постоји на одговарајућем плану референцијалне употребе (потенцијал у српскохрватском и лужичким језицима...“². Истом приликом она је истакла да је у српском језику облик потенцијала једино средство за исказивање понављања свршених радњи у прошлости будући да српски перфективни перфекат нема такве могућности³.

Наша наука, међутим, није обратила довољно пажњу на последице које има у реченици појава предиката са потенцијалом с обзиром на његову овакву семантику. Тако се у Стевановићевој великој граматичи у поглављу о временској реченици ништа не говори о улози облика потенцијала у предикату. Ту се и не наводе примјери таквих временских реченица — са обликом потенцијала у предикату, какви су у прва два горе наведена⁴. Али, важно је указати на чињеницу да је М. Стевановић, уз те примјере, тамо гдје их је навео — у поглављу о синтакси глагола, констатовао да се у оваквим случајевима ради о временском значењу потенцијала у реченици. У поглављу о погодбеним реченицама М. Стевановић наводи примјере реченица са везником *кад* и са потенцијалом и са временским глаголским облицима у предикатима:

- [1] *Кад би трговац свагда добивао, не би се звао трговац него добивалац. И срце бих вам своје дала када бих знала да бих без њега могла живјети. Када бих се женио, то без новаца не би могло бићи. То кад се подели на 9, онда излази да ће у осам секција бити по 15 посланика. Шта ће бити кад једанпут нестане тога богатства. А кад се деси да се небо наоблачи и стане да дува млак и нездрав јужни ветар, онда живот у ћелијама и на дворишту постане заиста неподношљив. Када не би било онога мерзера, живјели бисмо као људи. Његова би сила извршила пробој ... кад би добили неки сектор. Кад буду видели, мислиће и казаће да си кукавица. Кад греши, човек испашта*⁵.

¹ Стевановић 1991, 717–718. Иста могућност потенцијала — исказивање прошлих понављаних радњи — наводи се и у граматичи Станојчић–Поповић 1992, 388. Оваква употреба потенцијала у српском језику одраније је забиљежена у стручној литератури.

² Ивић 1995, 52.

³ Исто, 49–50.

⁴ Једини би такав примјер могао бити *Чули бисмо је чим се љубиближи* стр. 878 — али се то не види у овако изолованој реченици. Ни у граматичи Станојчић–Поповић 1992 не говори се ништа о томе, што може бити и разумљиво кад се има у виду да је ријеч о средњошколској граматичи.

⁵ Стевановић 1991, 905–906. При навођењу примјера изостављао сам податке о изворима и истицао сам само облик потенцијала у предикату, што не одговара Стевановићевом истицању у реченици.

У коментару наведених примјера аутор истиче да је примарно значење ових реченица условно па су зато ту и наведене. Даље он каже да реченице у примјерима са презентом у предикату „...означавају и услов. Ми смо их зато и навели за погодбене реченице. Али оне немају само то него могу имати и друга значења, временско и узрочно“⁶. М. Стевановић, дакле, говори о присуству и других нијанси уз оно основно значење, у складу с тим каже и за примјер: *Кад не би било онога мерзера, живели бисмо као људи — да се и у њему осјећа таква нијанса, па онда то још појачава: „А могло би се допустити да је пи-сац и уопште хтео рећи да у ономе времену у којем не би било мерзера — они би живели као људи“* (Стевановић 1991, 907). Овдје аутор наговјештава и могућност да је у реченици примарно значење временско, али се тиме даље не бави⁷. Милка Ивић је у раду о погодбеним реченицама навела могућност да се погодбене реченице образују и са везником *кад* и утврдила услов под којим реченица с тим везником има погодбено значење: потребно је да оба предиката, протазни и аподазни, имају облик потенцијала⁸. Треба рећи да и М. Стевановић, коментаришући примјере погодбених реченица које сам мало прије навео, истиче да потенцијал у једном предикату реченице с везником *кад* захтијева да и у другом предикату буде потенцијал, а да временски облик у једноме предикату захтијева временски облик и у другом⁹.

Овом приликом се не бих дуже задржавао на реченицама са везником *кад* у групи [1] са временским глаголским облицима у позицији предиката, које се, како проистиче, третирају као модалне реченице. Ако би се оне могле сматрати модалним реченицама, онда би тешко било успоставити неку чвршћу границу између условних и временских реченица са овим везником.

Послије ове напомене може се поставити суштинско питање: ако се реченицама са везником *кад* и потенцијалом у позицији предиката исказује и временско и модално значење, како се може утврдити када се ради о модалној — погодбеној, а када о временској реченици? Има ли и какве разлике међу временским реченицама у погледу начина исказивања прошлих вишекратних радњи. Уз то, поставља се питање има ли још реченица с временским везницима и обликом потенцијала у позицији предиката којим се може исказивати и модално и временско значење. Ако има, јесу ли идентичне овим са везником *кад*.

У савременом српском језику често се јављају реченице с везником *кад* код којих је у једној клаузи предикат у облику потенцијала а у другој је предикат исказан неким претериталним временским глаголским обликом. Тако је у сљедећим примјерима:

⁶ Стевановић 1991, 906.

⁷ О овоме се не говори у граматици Станојичић-Поповић 1992 у поглављима о временским и погодбеним (условним) реченицама.

⁸ Ивић 1995, 144.

⁹ Стевановић 1991, 906.

- [2] 1. Па и кад би га, већ у рану зору, *пробудила* бајрамска свирка бубњева и зурли или дечја трка на спрату изнад њега, Давилу је *шребало* времена да се растрезни и снађе (ИАТХ, 23). 2. А и кад би дозвола за пролаз *стигла* на време, то још *није значило* да је ствар свршена... (ИАТХ, 42). 3. Био је дивовске снаге и, кад би *поио* мало ракије, у чаршији су *штерали* с њим увек исту грубу шалу (ИАТХ, 74). 4. А и кад би мајстор опет *приметио* његову расејаност, *идао је* први шамар оном слободном левом руком ... (ИАТХ, 189). 5. Кад би она *одјახала* низ брег пут Травника, капелан је *осијао* на клупи пред старом парохијском кућом, као покошен (ИАТХ, 191). 6. И заиста, сваког јутра, кад би већ сунце *прешло* оштру планинску ивицу и кад би сумње и питања *учестили* и *почели* да бивају све чуднији, *јавља се* ... Ана Марија у црном костиму... (ИАТХ, 261) 7. Кад би се, после ових разговора, *враћао* кући, Давил је увек *налазио* да никад нико неће знати како скупо он плаћа своје мале успехе... (ИАТХ, 222). 8. Када му *не би кренуло*, био је најнесрећнији човек на свету (НИН, 7. 06. 07, 43). 9. Кад су у Конаку *хтели* да га наљуте, *пришао* би му један од њих и у разговору, са претерано жалосним лицем и сажаљењем у гласу, *рекао* за некога да заслужије пажњу... (ИАТХ, 180).

Ови примјери потврђују став Милке Ивић да се у реченицама с везником *кад* исказује модално значење потенцијалом само ако је тај облик у обје клаузе. У наведеним примјерима није тако, тј. у једној клаузи је временски глаголски облик. На овакав случај експлицитно нису указивали ни М. Стевановић ни М. Ивић. Овдје се ради о временској реченици и, сагласно томе, потенцијал има временску функцију, тј. њиме се исказује понављање радњи у прошлости. Ови примјери нам свједоче о томе да се претеритални облик јавља увијек са глаголима имперфективног вида. Потенцијал се не јавља увијек са глаголима перфективног вида, може бити и он са глаголима имперфективног вида — (7). И, на крају, распоред потенцијала и претериталног облика у зависној и управној клаузи није чврсто одређен: обје клаузе доступне су и потенцијалу и претериталним облицима.

Овако значење потенцијала у овим реченицама је и у складу с контекстом у коме се оне налазе. Тако, на примјер, реченици у примјеру број пет претходи текст који говори о понављању радње у прошлости, и то итеративном понављању: „Једно време, почетком лета, јахала је по два-три пута у недељи до Орашја, одјახивала с пратњом код цркве, дозивала капелана и давала му упутства како да уреди цркву и кућу. (...) У њеном присуству капелан је цептио као у грозници. А госпођа фон Митерер је са насладом гледала те мршаве руке које су дрхтале и фратрово лице док је он умирао од стида што дрхти“.

Дакле, ова реченица се уклапа у шири контекст, гдје се говори о понављању радњи у прошлости. Предикатом у потенцијалу у временским реченицама с везником *кад* исказују се понављане прошле радње, и то итеративне понављане радње. Овдје треба, у виду напомене и

подсјећања, скренути пажњу на примјер број седам, који свједочи о чињеници да се потенцијал не јавља само за исказивање понављаних перфективних прошлих радњи, употребљава се он и за исказивање таквих, понављаних, имперфективних радњи, иако се у таквој функцији јавља регуларно перфекат, па и имперфекат¹⁰.

Да би се овакво значење потенцијала остварило, није потребно да једна клауза има временски глаголски облик — може у оба предиката бити облик потенцијала. То илуструју следећи примјери:

- [3] 1. А кад *би* сутра официри *кренули* даље, *наишли би* у првој касаби на такав дочек... (ИАТХ, 42).
2. Тражена роба је често висила, надхват руке, и кад *би* му каваз то *приметио*, дућанџија *би* или *одговарао* да је то продато или *би илануо*... (ИАТХ, 166).
3. И тек после, кад *би се дигао* да иде, он *би осетио* колико су му утрнуле подвијене ноге... (ИАТХ, 186).
4. А све *би* опет *блеснуло* и *процвало*, кад *би угледао* коњанике из Травника (ИАТХ, 191).
5. Али кад *би се десило* да се миш заиста ухвати, *пробудила би* га лупа капка ... (ИАТХ, 244).
6. И кад *би* себи све то *објаснио*, он *би се* већ после неколико минута *ухватио* у истој мисли ... (ИАТХ, 375).
7. Кад *би био позван* да вечера при столу Принчевом, она га *не би* ни *приметила* ... (МЦРЛ, 115)
8. ...кад *би* му ђенерали *указали* на незгодан положај на десном крилу, са могућим изненађењима у Вестфалу, *приснао би* да ће имати тешкоћа... (МЦС, 130).
9. И кад *би* јој та мука *постала* неиздржљива, а то је бивало често, *дизала би се*, *уйадала* код мужа, *прекидала* га у послу ... (ИАТХ, 111).
10. ... кад *би*, при вечери, пре коцкања, *говорио*, на пример, о преговорима са Саксонском, *сиоменуо би* то просто тако ... (МЦРЛ, 130).
11. Кад *би се* неки нови савезник *нудио*, он *би говорио* својој пратњи да је започео љубавну игру... (МЦС, 130).

И овдје се из ширег контекста утврђује временска вриједност потенцијала, што свједочи и оно што се налази у пасусу испред реченице у примјеру број један: „Све је обично бивало изглађено и уређено речима. Ајани су обећавали везиру, везир конзулу, конзул официрима, да ће непријатељско држање становништва престати“. У примјеру два на понављање, на итеративно понављање радње, указује се унутар саме реченице прилогом *често*¹¹.

¹⁰ В. Танасић 2005, 431.

¹¹ Будући да сам о начину указивања на нерференцијалност глаголске радње указивао у више наврата, в. нпр. Танасић 1996 и 2005, овдје о томе нећу детаљније говорити.

Видимо да се и у оваквим случајевима облик потенцијала јавља са перфективним и са имперфективним глаголима. У примеру девет у временској клаузи потенцијал се образује са имперфективним глаголом, а у управним клаузама он је са имперфективним глаголима. У примјеру десет у временској клаузи је имперфективни потенцијал, а у управној — перфективни. У примјеру два према перфективном потенцијалу у временској клаузи јављају се двије управне клаузе; у једној је потенцијал од имперфективних глагола, у другој од перфективних. Посљедњи примјер, број једанаест, показује да се јављају и такви случајеви гдје је у обје клаузе имперфективни потенцијал, тамо дакле, гдје би могао доћи и имперфективни перфекат. Значи, потенцијал је проширио домен употребе и на случајеве гдје не постоје ограничење за употребу перфекта.

Исти модел реченица јавља се и са модалним значењем облика потенцијала, односно јављају се у савременом српском стандардном језику и реченице са везником *кад* у којима потенцијал задржава своје примарно, модално значење. О томе свједоче следећи примјери:

- [4] 1. Тако *би изгледао* живот овог госта Барухове куће *кад би истребало* да буде приказан у неколико реченица... (ИАТХ, 24).
 2. *Кад би мртваци могли* да се крећу, они *би живима уливали* можда више страха и изненађења... (ИАТХ, 170).
 3. *Кад би било* по њеном расположењу, госпођа Давил *би се враћила* одмах кући, али су дужни обзир захтевали да остане на Благослову, како не би изгледало да је дошла због разговора са фра-Ивом. (ИАТХ, 278).
 4. *Кад би умео*, *кад би могао* уопште да говори, он *би рекао* отприлике овако... (ИАТХ, 454).
 5. Цео је човек изгледао као велика зборана мешина која *би сјласнула* шиштећи *кад би* је неко само иглом *убо* (ИАТХ, 178).
 6. *Кад бисмо* дубље *ироникли* у језичку суштину пасусâ, *уверили бисмо се* да су они по неким битним карактеристикама аналогни репликама дијалога (Бахтин, 125).
 7. *Кад би* говор апсолутно *игнорисао* слушаоца (што је, наравно, немогућ), онда *би се* његова органска артикулисаност *свела* на минимум (Бахтин, 126).
 8. *Када би* пристао на те изборе ..., Коштуница *би ојачао* и Тадића ... (НИН, 13. 09. 07, 19).

У овим примјерима нема ни у реченици ни у ширем контексту језичких средстава која би давала временски карактер глаголском облику потенцијала у позицији предиката. Он чува своје модално значење, а везник *кад*, као везник са уопштеним, неспецификованим временским значењем¹², нешто ублажава временски карактер и приближује се условном везнику *ако*, односно он сам није у стању да наметне временско значење облицима потенцијала, *кад* се они нађу у обје кла-

¹² Милошевић 1982, 134.

узе. Како смо видјели у примјерима из групе [2], довољно је да се у предикату једне клаузе нађе претеритални облик па да дође до временске трансформације потенцијала, тј. да он изгуби модално значење и добије временско. Поставља се питање у каквим околностима потенцијал чува своје модално значење у клаузама које спаја везник *кад*. То су услови супротни условима који доводе до временске трансформације овога модалног глаголског облика. Значи, у оквиру реченице се не могу наћи таква језичка средства која говоре о понављању радње у прошлости. Такође, таква реченица се не може уклопити у контекст понављаних прошлих радњи. То се лијепо може видјети на трећем примјеру у групи [4], гдје клаузе које слиједе иза ових спојених везником *кад* недвосмислено елиминишу могућност схватања потенцијалом исказаних радњи као понављаних. Шести и седми примјери нам свједоче о томе да се овакве реченице јављају и у научном стилу, а седми, још и то да се и у овом случају, *кад* реченица нема временско значење, *кад* потенцијал није подвргнут временској трансформацији, према везнику *кад* у управној клаузи може доћи корелатив (*онда*).

Како се види у једном случају, глаголски облик мијења своје примарно значење, те реченица с везником *кад* има временско значење, у другом случају потенцијал чува своје примарно значење, а везник губи своје временско значење. У разрешавању хомонимије пресудну улогу играју присутна језичка средства у реченици или контекст који указују на понављање радње у прошлости или на модални карактер радње.

Потенцијал се јавља и у реченицама са везничком конструкцијом *кад год*. Прије него што будем навео неке примјере таквих реченица, кратко ћу се осврнути на реченице са овим везничким скупом и претериталним облицима у позицији предиката у клаузама. Прво неколико примјера:

- [5] 1. *Кад год сам ја дошла, они су оиђишли* (Милошевић 1982, 130).
2. *Кад год смо га њозвали, није дошао* (разг.).
3. *Кад год смо ишли на излет, њадала је киша* (Милошевић 1982, 131).
4. *Кад год сам њролазио кроз овај пријестони град наших заборављених, несрећних владара, увијек су ме обузимали ледени трнци и чудновата дрхтава језа* (Кочић, 779)..
5. *Кад год су кола сџизала до ког шумарка, ѡрејерили су им у сусрет свици* (МЦС, 206).
6. *Кад год сам ушао у собу, она се ѡрзала као из сна ...* (Л. Лазаревић у: Антонић 1996, 257).
7. *Сеоско дете, бежао је од тежачких послова, мотику у руке није узео, говорила је његова мајка, а опет је, кад год је сџизао, а стицао је све чешће, свраћао у своје Трњане* (НИН, 11. 10. 07, 53).

Ове реченице се од свих претходних разликују по томе што у њима уз везник *кад* долази редовно партикула *год*. Поставља се питање има ли то неког утицаја на вриједност перфекта у позицији пред-

ката. Јер, видимо, у прва два примјера перфекат је од свршених глагола, а у шестом је перфекат од свршеног глагола у временској клаузи, док је у управној од несвршеног. Већ одавно је у нашој литератури експлицитно истакнуто да се у српском стандардном језику неререференцијалне прошле радње, па ни обична итеративност, не исказује перфективним перфектом¹³. Може се поставити питање да ли се у српском стандардном језику и неререференцијалне радње исказују и обликом перфективног перфекта, макар у неким случајевима, поред овог случаја, К. Милошевић наводи и други: Сваки пут кад сам ја дошла, они су отпутовали¹⁴, а такве примјере налазимо и у Антонић 2001, 258, и то у савременом језику.

У поменутом раду (1992, 130) Ксенија Милошевић је ове примјере навела за илустрацију исказивања неререференцијалних радњи: „*Виш ек рај н о с т њ — и ш е р а ј и в н о с т њ* (обично понављање) или *хаби ту ал н о с т њ* (убичајеност) ...“. У раду Антонић 2001, 186 не говори се уз овакве примјере о типу вишекратности који оне собом отјелотворују, већ се та средства наводе као показатељи темпоралне фреквенције типа + регуларност код регуларног понављања. А постоје различити типови вишекратности. Овдје је од интереса једна од подјела — подјела на *избројиву* и *неизбројиву* вишекратност. Ови примјери би илустровали собом случај избројиве или збирне вишекратности¹⁵. Овако се могу представљати и имперфективне и перфективне прошле радње обликом перфекта, о чему свједоче наведени примјери у [5]. Исказивање избројиве прошлости доступно је и облику потенцијала под истим условима, што се види на сљедећем случају:

Тако су се то доподне неколико пута сретали и раздвајали. И сваки пут *би изговорили* по неколико безначајних речи (ИАПА, 47).

И облик потенцијала у реченицама с везником *кад* може исказивати збирну вишекратност, што илуструју сљедећи примјери:

- [6] 1. А кад год *би се* те ноћи *побудио* (нема тога ко се овде често и много не буди), фра Петар *би* по нечем *осетио* да и »нови« поред њега не спава (ИАПА, 45).
2. Кад год *би* младић ... *дошао* до критике царског режима, Давил *се шрзао* и *губио* снагу и стрпљење (ИАТХ, 79).
3. И кад год *би се видели*, они су лако *налазили* те бескрајне и пријатне теме разговора (ИАТХ, 362).
4. Кад год *би* га Давил *срео* и са љубазним поздравом *покушао* да са њим разговара, он *би се* још јаче повио и још више *згрчио* лице... (ИАТХ, 365).
5. Кад год *би* за време породичних криза или службених сукоба код фон Митерера *настиуиле* оне тренутне парализе воље ..., Рота *се налазио* ту да га подржи... (ИАТХ, 368).

¹³ Ивић 1983.

¹⁴ Милошевић 1982, 130.

¹⁵ О избројивој или збирној вишекратности као типу мноштва радњи и ситуација говори се у раду Танасић 1997.

Како се види, у овом случају временска реченица са везником *кад* и обликом потенцијала у предикатима понаша се као и *кад* је по-сриједи неререференцијално понављање у прошлости: у потенцијалу се јављају перфективни и имперфективни глаголи, а такође се потенцијал комбинује са перфектом. Као средство за показивање збирне виšekратности служи и везник *кад* са синтагмом *сваки њуи*:

Сваки пут *кад бисмо дошли* на излет *иадала је* киша.

Тakoђе, и веза прилога *увјек* са везницима *кад* и *чим* обезбјеђује значење избројиве виšekратности прошлих радњи или ситуација:

Увек *када је њричао* о том грађанском свету, *ионашао се* као да му никада није припадао (Медаковић у: Антонић 2001, 258).

Овим се показује да се при временској трансформацији потенцијала у реченицама с везником *кад* не исказују обавезно неререференцијалне прошле радње у различитим видовима (хабитуалност, итеративност), него се исказује у сасвим други тип понављаних радњи — такве радње које припадају збирној виšekратности. Исто као што се такве радње исказују у овако повезаним реченицама са обликом перфекта у предикатима. О овоме досад није било ријечи у нашој литератури, тј. нису се разграничавала ова два типа понављаних радњи.

У вези са оваквим реченицама, које се везују скупом *кад год* и које имају облик потенцијала, напомињем да нисам наишао на примјере гдје би потенцијал задржао своје модално значење. Није, међутим, сасвим искључена и таква могућност, односно могућност да се у таквој реченици не указује на ограничено понављање радње у прошлости, уп. *Кад год би ти дошао*, ја *бих ти дао* књигу. Овдје, истина, није елиминисана временска семантика везника *кад*. Нашао сам код И. Антонић један такав примјер, истина са везником *док*, гдје је потенцијал у временској клаузи сачувао модално значење (додуше, примјер је из 1889): Чињени су кораци да ... Академија добије бесплатан стан према закону, докле се на њеном месту *не би иодигла* зграда за њу (Антонић 2001: 166). Уз овај наводим, са извјесном резервом, један примјер из савременог језика: То је лекција коју бу Буш морао да има на уму у јулу, *када би* Путин, како је предвиђено, *ишребало* да га посети ... (НИН, 14. 6. 07; 58). У оба ова примјера неутралисано је значење итеративног понављања у прошлости радње исказане у предикату временске клаузе. Ово би могла бити и тема посебног рада. Истина, овдје се чешће јавља неки временски облик у зависној клаузи: *Кад год ти будеш дошо*, ја *бих ти дао* књигу.

И реченице са везником *док* међу клаузама и обликом потенцијала у предикатима јављају се у функцији исказивања прошлих понављаних радњи. О таквој могућности свједоче сљедећи примјери:

- [7] 1. *Док би он ирелистиавао* новине, *Јелена би сиремала* кафу (разг.).
 2. *Док би они тако зайишкивали* учитељицу, *звонце би означило* крај часа (разг.).
 3. *Размишљали су* о путовању бродом *док би се* чамац лагано *кретиао* према обали реке (разг.).

4. Кад би био позван да вечера при столу Принчевом, она га не би ни *приметила*, ни *ословљавала*, док би се он мучио да сакрије руке ... (МЦС, 115).

У овом случају присуство партикуле *год* уз везник не говори о томе да се глаголом у предикату исказује избројиво понављање радње: Кад би ушла, не би ништа *рекла* док год би мајка *говорила*. У томе је разлика између ових реченица и оних са потенцијалом у предикату клауза које повезује везник *кад* у споју с овом партикулом¹⁶.

До временског транспоновања потенцијала долази и у временским реченицама с везником *чим*. Тако је у следећим примјерима:

- [8] 1. Али *чим би се* кратко затишје *приближило* крају и између Наполеона и бечког двора *почели* односи да се затежу, конзули *би стјали* да своје посете разређују (ИАТХ, 102).
 2. *Чим би се* неки од њих мало *закашљао*, фра Лука је приставаљао на својој мангали лончић са травама... (ИАТХ, 240).
 3. *Чим би се дохватио* са њима неке узвишице, *задржао би их* и *распоредио* ... (МЦС, 94).
 4. ... *чим би стигао* са њима у долину, *задржао би их* и *распоредио* да трче (МЦС, 94).
 5. *Чим би он* ујутру *дошао* на службу, она *би*, као случајно, *прошла*, без перике ... (МЦС, 104).

Како се може закључити, и овдје је извршено временско транспоновање потенцијала. Овдје је нешто другачија ситуација у односу на реченице с везником *кад*. Наиме, за овакву трансформацију готово нема улогу шири контекст ни присуство синтаксичких средстава у оквиру реченице која би ту транспоновање помагала. Нема потребе за таквим средствима пошто сам везник *чим* својим специфичним значењем не дозвољава да реченица изгуби временско значење. Тако се у језичкој грађи не налазе примјери са оваквим реченицама у којим је потенцијал сачувао своје модално значење.

Као што је и уопште карактеристично за временске реченице с овим везником, у временској клаузи је готово редовно у предикату несвршени глагол¹⁷. У управној клаузи може се јавити и глагол несвршеног вида, а умјесто потенцијала — перфекат, као што је у другом овдје наведеном примјеру. Уз овај везник не може доћи партикула *год*.

На крају, све што је речено може се свести на следеће. Циљ рада је био да се утврди понашање зависнослужених реченица с везницима *кад*, *док* и *чим* када се у предикатима обје клаузе налази облик потенцијала. Резултати анализе показују да се у савременом српском стандардном језику ове реченице не понашају идентично. Реченице са

¹⁶ Овдје не бих проширивао тему питањем других, другачијих случајева употребе везника *док*.

¹⁷ Међу примјерима временских реченица са овим везником све су управо такве у Стевановић 1991, 877–878, а и у Антонић 2001 само је један, са именским предикатом, примјер гдје није такав случај — на стр. 137.

везником *кад* и обликом потенцијала у обје клаузе понашају се двојачко. У *једном* случају долази до временског транспоновања потенцијала и тад се ради о временској реченици у којој се обликом предиката саопштава о неререференцијалним понављаним прошлим радњама. Ту је потенцијал и једини могући глаголски облик у српском стандардном језику кад се ради о радњама свршеног вида. Кад су у питању несвршене радње, поред перфекта јавља се опет и потенцијал. Кад се везник *кад* јави у споју са партикулом *год*, обликом потенцијала се не саопштава о неограниченом понављању, него о збирном или ограниченом мноштву радњи или ситуација, као што је случај и кад је посриједи облик перфекта у временској реченици са везничким спојем *кад год*. То у нашој научној и граматичкој литератури није било разјашњено. У *другом* случају потенцијал у сложеној реченици с везником *кад* задржава своје примарно, модално значење и не ради се о временској, него о условној реченици.

Кад су у питању везници *док* (са значењем сличним значењу везника *кад*) и *чим*, анализирана грађа није посвједочила могућност да потенцијал сачува своје модално значење; он се подвргава временском транспоновању. У реченицама с везником *док* партикула *год* не модификује глаголску радњу као кад је посриједи везик *кад*, тј. радња исказана обликом потенцијала и у таквом случају остаје неререференцијална. Ова партикула се не може ни појавити иза везника *чим* у оваквим реченицама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић 2001:** I. Antonić, *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Ивић 1983:** M. Ivić, Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljaju radnju, у књ. *Lingvistički ogledi* (21995), Београд.
- Милошевић 1982:** К. Милошевић, Улога глаголских облика у сложеној реченици са темпоралном клаузом у савременом српскохрватском језику, *Научни састајанак слависта у Вукове дане 11/2*, Београд, 125–138.
- Станојчић–Поповић 1992:** Ж. Станојчић и Ј. Поповић, *Грамађика српског језика*, уџбеник за средње школе, (седмо издање), Београд.
- Стевановић 1991:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синџакса* (пето издање), Београд.
- Танасић 1996:** С. Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 12, Београд.
- Срето Танасић 1997:** С. Танасић, Збирна вишекратност као синтаксичко-семантички тип мноштва радњи, *Јужнословенски филолог* LIII, Београд, 99–105.
- Танасић 2005:** С. Танасић, *Синџакса глагола*, у: П. Пипер и др., *Синџакса савременог српског језика. Просја реченица*, Београд.

ИЗВОРИ

- Бахтин:** Mihail Bahtin, *Markizam i filozofija jezika*, Nolit, Београд, 1980.
- ИАПА:** Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, Udruženi izdavači, Sarajevo, Београд и др., 1984.
- ИАТХ:** Иво Андрић, *Травничка хроника*, Нолит, Београд, 1981.
- Кочић:** Петар Кочић, *Мрачајски њројо*, Политика — Народна књига, Београд, 2005.
- МЦС:** Милош Црњански, *Сеобе*, прва књига, Нолит, Београд, 1973.
- НИН:** НИН, Исдељне информативне новине, Београд.

Р е з ю м е

*Срето Танасич*ИЗ ПРОБЛЕМАТИКИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
С СОЮЗАМИ *КАД*, *ДОК* И *ЧИМ*

В настоящей работе рассматриваются некоторые случаи сложных предложений с союзами *кад*, *док* и *чим*. Цель работы состояла в определении поведения (функционирования) данных предложений в тех случаях, когда в предикатах обеих клауз появится форма потенциала. Результаты анализа материала показывают, что в совр. сербском стандартном языке данные предложения не функционируют идентично. Предложения с союзом *кад* и формой условного наклонения (потенциала) в обеих клаузах ведут себя двояко. В одном случае имеет место временное транспонирование условного наклонения и получается временное предложение, в котором формой предиката появляется сообщение о нереперенциально повторяемых действиях в прошлом. В таком случае условное наклонение является единственной возможной глагольной формой в сербском стандартном языке, если речь идет о действиях совершенного вида. Если союз *кад* употребляется в сочетании с частицей *год*, форма условного наклонения не сообщает о неограниченном повторении в прошлом, а о собирательном или ограниченном множестве действий, как это бывает, когда речь идет и о форме перфекта. Во втором случае условное наклонение в предложениях с союзом *кад* сохраняет свое первичное, модальное значение. В таком случае речь не идет о временном, а об условном предложении.

Когда речь идет о союзах *док* (со значением близким значению союза *кад*) и *чим*, нет возможности сохранения условным наклонением своего модального значения. Следовательно, отсутствует омонимия.

В предложениях с союзом *док* частица *год* не модифицирует глагольное действие, как это бывает, когда дело касается союза *кад*, однако она не может появиться после союза *чим* в предложениях данного типа.